

NACIONALSOCIALISTINIŲ ORGANIZACIJŲ VAIDMUO VOKIEČIŲ IŠKELDINIMO IŠ BALTIJOS ŠALIŲ ISTORIJOJE (1939–1941)

Ingrida Jakubavičienė

Doktorantė
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
Tel. (8 5) 268 72 86
El. paštas: jakubavicienei@one.lt

Įvadas

1939 m. rugpjūtį Baltijos šalys tapo nusikalstamų Hitlerio ir Stalino sandėrių aukomis. Aukomis laikytini ir Baltijos šalyse gyvenę vokiečiai, kurie dėl slaptų Vokietijos ir SSRS susitarimų buvo priverstinai iškeldinti iš savo gimtinės (vokiečiai Baltijos valstybių teritorijoje gyveno nuo XIII a.).

1990 m. atkurta Baltijos šalių nepriklausomybė suteikė galimybę iš naujo įvertinti daugelį praeities įvykių, kurie sovietiniais metais buvo nutylimi, laikyti nereikšmingais arba tyrinėti tik vadovaujantis marksistine ideologija. 1989 m. visuomenei atskleistas Hitlerio ir Stalino suokalbis leido naujai pažvelgti ir į Baltijos šalyse gyvenusias vokiečių mažumas iškeldinimą. Archyviniai dokumentai įrodo, jog vokiečių iškeldinimas iš daugelio Europos valstybių buvo Vokietijos ir SSRS nusikalstamos politikos dalis, šias akcijas vykdė represinės struktūros.

A. Hitleris veikale „Mano kova“¹ paskelbė Vokietijos nacionalsocialistų partijos (toliau

Vokietijos NSDAP)² tikslą sujungti visus vokiečius į vieną valstybę. Pasak Hitlerio, „Vokiečių tauta neturi jokios moralinės teisės vykdyti kolonijinę politiką, kol jos sūnūs (t. y. po platųjį pasaulį išsibarstę vokiečiai) nėra suvienyti į vieną valstybę“³. Vokietijos NSDAP programoje skelbiama: „Visi, esantys vokiško kraujo, nesvarbu, ar jie šiandien gyvena valdomi danų, lenkų, čekų, italų ar prancūzų vyriausybių, turi būti prijungti prie Trečiojo reicho. (...) Mes neatsisakome nė vieno vokiečio Sudetuose, Elzase-Lotaringijoje, Lenkijoje, Austrijoje.“⁴ Prieš Antrąjį pasaulinį karą Baltijos šalyse, kaip ir daugelyje kitų Europos šalių, gyveno nemažos vokiečių bendruomenės: Lietuvoje daugiau nei 90 tūkst. (vien Klaipėdos krašte – 60 tūkst.), Latvijoje – 75 tūkst., Estijoje – 30 tūkst. vokiečių⁵.

² Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partija (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), įkurta 1919 m., vadovas A. Hitleris.

³ Der Nationalismus. Dokumente 1933–1945. München, 1977, S. 178.

⁴ Ten pat, p. 177.

⁵ Murphy E. Nationalism. Washington, 1943, p. 438 (Austrijoje – 6,3 mln., Čekoslovakijoje – 3,5 mln., Lenkijoje – 1 mln. 350 tūkst., Rusijoje – 100 tūkst., Rumunijoje – 800 tūkst., Ukrainoje – 700 tūkst. vokiečių).

¹ Hitler A. Mein Kampf, Bd. 1–2. München, 1943.

Baltijos šalyse 1933 m. pradėjusios veikti nacional-socialistinės organizacijos vokiečių bendruomenėje skleidė nacistinę ideologiją ir propagandą, ragino priešintis Baltijos šalių vidaus tvarkai, o tikrąja savo tėvyne laikyti Vokietiją. Nacistai, vykdydami Vokietijos valią, 1934 m. rengė sukilimus, kurių siekis buvo destabilizuoti politinę padėtį Baltijos šalyse. Laimei, šios Berlyno suplanuotos akcijos neįvyko, kadangi saugumo organai laiku atskleidė nacistų kėslus ir suėmė sukilimų rengėjus. Tačiau nacistinis judėjimas nesustojo, bet, prisidengęs tautinių kultūrinių organizacijų iškabomis, veikė toliau. 1939 m. nacistinė propaganda skelbė, kad didėja Vokietijos galybė, skleidė gandus, jog Baltijos šalis greitai užims Hitleris. Vokiečiai norėjo sugrąžinti turėtą autoritetą ir lyderių pozicijas, kurias prarado po Pirmojo pasaulinio karo, susikūrus nepriklausomoms tautinėms Baltijos valstybėms. Dėl ilgą laiką vokiečių bendruomenėje vyravusių revizionistinių nuotaikų 1939 m. spalio 6 d. Hitlerio kalboje pasakyta mintis apie vokiečių iškeldinimą iš Baltijos šalių daugeliui buvo netikėta ir sunkiai suvokiama.

Vokiečių iškeldinimui Hitleris ruošėsi nuo 1937 m. pradžios: sausį buvo įkurta svarbiausia vokiečių iškeldinimo reikalų institucija – Etninių vokiečių aprūpinimo tarnyba (*Volksdeutsche Mittelstelle*, sutrumpintai vadinama VoMi). Ji nuo 1938 m. liepos Hitlerio įsakymu tapo atsakinga už visame pasaulyje gyvenusius vokiečius. 1939–1944 m. VoMi pastangomis į Vokietiją buvo perkelta daugiau nei milijonas vokiečių iš keturiasdešimties pasaulio valstybių ar istorinių sričių⁶. 1939–1941 m. dėl VoMi ir SS veiklos Baltijos šalis buvo priversta palikti kelis šimtmečius čia gyvenusi gausi vokiečių bendruome-

nė – apie 132 tūkst. žmonių. 1939 m. spalį iš Latvijos buvo iškeldinta apie 50 tūkst., o iš Estijos – 13 tūkst. 700 vokiečių. 1940 m. iš šių šalių pakartotinio iškeldinimo metu išvyko dar 18 tūkst. vokiečių. 1941 m. žiemą Lietuvą paliko daugiau nei 50 tūkst. vokiečių ir lietuvių kilmės asmenų (apie 10 tūkst. arba kas penktas iškeldintasis buvo lietuvių kilmės).

Pažymėtina, jog iškeldinamiesiems nebuvo paliekama jokia kita galimybė kaip tik išvykti. Vokiečių kultūrinių sąjungų, nacistinių organizacijų ir liuteronų bažnyčios atstovai buvo įpareigoti įtikinti visus vokiečius išvykti. Vokietija, pasiskelbusi turinti teisę lemti užsienyje gyvenančių tautiečių likimą, šurkščiai pažeidė tarptautinės teisės normas. Visi iškeldinamieji SS padalinių buvo patikrinami, įvertinami pagal rasės, kalbos ir ideologijos kriterijus. Nuo minėto patikrinimo rezultatų priklausė, ar asmeniui bus suteikta Vokietijos pilietybė, kur jis bus apgyvendintas ir įdarbintas. Taigi iškeldinimas nebuvo tautiečių gelbėjimas, o veikiau Reicho savanaudiškų siekių įgyvendinimas.

Nemažai istorikų tyrinėjo vokiečių iškeldinimo iš Baltijos šalių istoriją, oficialiųjų Reicho institucijų – Hitlerio štabo, VoMi bei SS – vaidmenį vykdant iškeldinimą, tikslino iškeldintųjų skaičių bei kitus statistinius duomenis, tačiau neatkreipė dėmesio į pagrindinius oficialiųjų Reicho institucijų bendradarbius – nacistines organizacijas. Istoriografijoje vyrauja požiūris, jog vokiečių iškeldinimas buvo savarankiška, svarbi ir įvykdyta pačių vokiečių tautinių bendruomenių akcija reaguojant į Stalino ir Hitlerio suokalbį. Šiame straipsnyje, remiantis archyviniais dokumentais ir skelbta medžiaga, siekiama parodyti, jog vokiečių iškeldinimą iš Baltijos šalių vykdė daugiausia nacistinių organizacijų atstovai, nes nacistinio judėjimo lyderiams pirmiesiems buvo atskleistas vokiečių mažumos iškeldinimo planas bei pavesta kuo greičiau įvykdyti

⁶ *Arbušauskaitė A. L.* Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį. Klaipėda, 2002, p. 29.

šià misijà. Pažymėtina, jog prie nacistinių organizacijų buvo įkurti persikėlimo komitetai, kurių atlikti organizaciniai darbai labai pagreitino Vokietijos institucijų vykdomà iškeldinimà ir leido jai skubos tvarka pasirašyti sutartis su Estijos, Latvijos ir SSRS vyriausybėmis.

Šiame straipsnyje keliamas dvejetainis tikslas: 1) ištirti nacionalsocialistinių organizacijų vaidmenį vokiečių bendruomenėje, ryšius su Vokietija bei vykdytos politikos pobūdį; 2) įrodyti, kad šios organizacijos pagal Vokietijos institucijų sudarytą planą vykdė vokiečių iškeldinimà iš Baltijos šalių.

Tikruosius Lietuvos vokiečių iškeldinimo vykdytojus atskleisti padėjo Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau LCVA) Vilniuje saugomi dokumentai, iš kurių straipsnyje daugiausia bus naudojama Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos (f. 377), Lietuvos Respublikos VRM Saugumo departamento (f. 378), Kariuomenės štabo 1918–1940 m. Krašto apsaugos ministerijos (f. 929) fondų medžiaga. Peržiūrėta gausybė dokumentų leidžia paneigti istoriografijoje gajias nuomones apie neva savanoriškà vokiečių mažumos repatriacijà į Vokietijà. Valstybės saugumo departamento (toliau VSD) pranešimai atskleidžia Lietuvos vokiečių kultūrinės sąjungos, sutrumpintai vadinamos Kulturverbandu (toliau tekste KV) vykdytą vokiečių iškeldinimà iš Lietuvos, jos atstovų darytą psichologinį spaudimà ne tik vokiečiams, bet ir lietuviams evangelikams. VSD pranešimai liudija apie KV veikėjų padarytus Lietuvos įstatymų pažeidimus: nelegalių susirinkimų organizavimą, antivalstybinę agitacijà, nelegalų duomenų apie šalies piliečius rinkimà ir perdavimą užsienio valstybei (Vokietijai). Archyviniai dokumentai įrodo, jog atsakomybė už Lietuvos vokiečių iškeldinimo organizavimą tenka 1939 m. rudenį prie KV įkurto Persikėlimo komiteto vadovui R. Kosmanui, jo paranki-

niams – baronui fon der Ropui ir E. Klugui bei KV valdybos nariams: O. Reichardui, K. Cerpinskiui, O. Kumfertui ir kitiems. Archyvinis duomenis papildo tuometinė periodinė spauda: „Lietuvos aidas“, „Lietuvos žinios“. 1933–1934 m. Lietuvos spaudoje daug dėmesio buvo skiriama Europos šalyse veikiančioms nacionalsocialistinėms organizacijoms ir įvairiems bandymams jas neutralizuoti. 1934 m. ne tik Lietuva, bet ir Latvija, Estija bei Čekoslovakija bandė teisinėmis priemonėmis stabdyti nacistinių organizacijų ardomąjà veiklą, už antivalstybinę veiklą nacistai stoji prieš teisrà ir 1935 m. buvo nuteisti. Vokietija įvairiomis priemonėmis ėmėsi ginti nacistus. Dėl patirto Vokietijos politinio ir ekonominio spaudimo nuo 1935 m. Lietuvos spaudoje išnyko kritiniai straipsniai apie nacistų organizacijas ir Hitlerio politikà, o nuteisti Klaipėdos krašto nacistai gana greitai (1938 m. vasarà) buvo amnestuoti. Apie vykdomà vokiečių iškeldinimà iš Baltijos šalių 1939 m. Lietuvos periodika tik pateikdavo naujienas, tačiau nekomentuodavo šių įvykių⁷.

Lietuvos vokiečių iškeldinimo istorijà tyrinėjanti A. Arbušauskaitė monografijoje „Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį“⁸ atkreipė dėmesį į svarbų KV vaidmenį Lietuvos vokiečių iškeldinimo byloje 1939–1940 m., tačiau savo tyrime smulkiau nenagrinėjo KV įtakos bendruomenei bei jo ryšių su VoMi vykdančią šią operacijà.

Kadangi Gebelso propaganda ši masinį tautiečių perkraustymà vadino „grįžimu namo į Reichà“, „atsiliepinu į fiurerio kvietimà“, „vo-

⁷ Plačiau žr.: Vokietija nori repatriuoti Latvijos vokiečius // Lietuvos aidas. 1939, spalio 9, Nr. 598; Dėl vokiečių mažumos grąžinimo į Reichà // Lietuvos aidas. 1939, spalio 10, Nr. 603, p. 2; Vokiečių repatriacijos reikalai // Rytinis Lietuvos aidas. 1939, spalio 14, Nr. 613; Susitarta dėl vokiečių iškraustymo iš Estijos // Vakarinis Lietuvos aidas. 1939, spalio 16, Nr. 619.

⁸ *Arbušauskaitė A. L.* Min. veik., p. 312.

kiečių gelbėjimo operacija“, dalis Vokietijos senosios kartos istorikų perėmė šiuos apibūdinimus ir etninių vokiečių iškeldinimą traktavo kaip gelbėjimo operaciją ar evakuaciją. Istoriografijoje vokiečių iškeldinimas apibrėžiamas įvairiais terminais: „Umsiedlung“ – „perkėlimas, apgyvendinimas“; „Umsiedler“ – „perkeltasis, perkeliamašis“; „Rückkehr“ – „grįžimas“, „Heimkehr“ – „grįžimas į namus, į Tėvynę“, lietuviškuose ir angliškuose šaltiniuose dažniausiai pasitaiko – „repatriacija“ ar „repatriantas“, tačiau, atsižvelgiant į represinį proceso pobūdį, būtų tikslinga vartoti „iškeldinimo“ bei „iškeldinamųjų“ terminus.

Jaunesnės kartos vokiečių istorikai vokiečių iškeldinimą iš Rytų ir Vidurio Europos šalių sieja su darbo jėgos trūkumu Vokietijoje likvidavimu, okupuotos Lenkijos žemių kolonizavimu ir siekiu pasipelnyti iš vokiečių palikto turto. Vokietijos istoriko P. Adriano teigimu, iškeldintųjų finansinis indėlis buvo svarbus Berlyno karo pramonei, nes Baltijos vokiečių paliktais bankų sąskaitose pinigais, vertybiniais popieriais ir kitu turto Vokietija mokėjo už ginklus⁹. Reikšminga laikytina G. fon Pistolkohroso monografija „Baltijos šalys“¹⁰, kurioje autorius atskleidžia glaudžius E. Kriogerio ryšius su VoMi ir pateikia įrodymų, jog bendruomenę išvykti skatino Vokietijos institucijų nurodymus vykdančios nacistinės organizacijos. Vertingų duomenų apie Vokiečių iškeldinimą iš Baltijos šalių straipsniuose yra paskelbė V. Lenzas¹¹, bu-

vęs Estijos vokiečių kultūros valdybos pirmininkas Helmutas Veisas¹², latvių kilmės istorikas K. Kangeris¹³, H. Stosunas¹⁴. J. fon Henas monografijoje „Baltijos šalių vokiečių iškeldinimas – paskutinis Baltijos šalių ir vokiečių istorijos skyrius“¹⁵, gana plačiai išnagrinėjo vokiečių mažumos padėtį Latvijoje ir Estijoje 1918–1940 m., analizavo vokiečių iškeldinimą nulėmusius SSRS ir Vokietijos susitarimus, pateikė vertingos medžiagos apie nacistinių organizacijų veiklą Latvijoje ir Estijoje, jų vaidmenį iškeldinant vokiečius. Latvijos istoriko T. Krupnikovo monografijoje „Pusė amžiaus Latvijos istorijos vokiečių akimis“ atsispindi sovietiniu laikotarpiu įsigalėjęs požiūris į vokiečių mažumą ir jos santykius su Latvijos valdžia¹⁶. T. Krupnikovas perša mintį, kad griežtos Latvijos prezidento K. Ulmanio autoritarinio režimo, apribojusio tautinių mažumų, taigi ir vokiečių teises priemonės tik dar labiau skatino vokiečių neapykantą Latvijai. Šiuolaikinio Latvijos istoriko I. Feldmanio straipsniuose vyrauja vokiečių mažumos (ne)prisitaikymo prie Latvijos tvarkos problema ir jų ryšiai su nacistine Vokietija. I. Feldmanis linkęs sutikti, jog dauguma Latvijos įstatymų buvo nepalankūs vokiečiams, turėjusiems prisitaikyti

¹² Weiss H. Die Umsiedlung der Deutschen aus Estland // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1964. Hamburg–Hamm, 1963.

¹³ Kangeris K. Baltijos vokiečių repatriacija po pakto pasirašymo: nauja nacių demografinė politika ar iš anksto sukurtų planų įgyvendinimas? // Genocidas ir rezistencija. 2000, Nr. 1, p. 101.

¹⁴ Stosun H. Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen // Lietuvių kultūros institutas. Jahrestagung 1989/1990. Lampertheim, 1991 bei Stosun H. Litauen vom Ersten bis zum Ende des zweiten Weltkriegs // J. Regal (Hrsg.). Deutsche Geschichte im Osten Europas, 1999, S. 485–492.

¹⁵ Henn von J. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte, 1984.

¹⁶ Крупицкий Т. Я. Полвека истории Латвии глазами немцев. Рига, 1989.

⁹ Adrian P. Kriegsforbereitung und Grossraumwirtschaft. Ziele und Methoden der deutschen „Randstaatenpolitik“ gegenüber Lettland 1939–1941 // Von der Übersicht zur Minderheiten. Die deutsche Minderheit in Lettland 1917–1940. Lüneburg, 1996, p. 412.

¹⁰ Pistolkohrs G. Baltische Länder. Seidler Verlag, 1996.

¹¹ Lenz W. Die Umsiedlung der Deutschen aus Lettland // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1964. Hamburg–Hamm, 1963.

prie naujų taisyklių ir menkesnio vaidmens politiniame gyvenime¹⁷.

Apžvelgta istoriografija leidžia konstatuoti, kad buvo tyrinėtas tik vokiečių iškeldinimas iš vienos valstybės, nebuvo atlikta iškeldinimo scenarijaus analizė. Nors daugelis tyrinėtojų atkreipė dėmesį į ypač sklandžiai įvykdytą vokiečių iškeldinimo operaciją iš Latvijos ir Estijos per labai trumpą laiką, menkai gilinosi, kas padėjo paspartinti visą procesą ir kas miestuose ir miesteliuose vykdė visus su iškeldinimu susijusius VoMi ir SS nurodymus. Daugelis istorikų pripažįsta, jog Baltijos šalyse autoritetą pelniusios nacistinės organizacijos galėjo turėti įtakos daugeliui lemiamų vokiečių bendruomenei sprendimų, tačiau vis dar nėra atsakyta, kokį vaidmenį nacistinės organizacijos atliko vokiečių iškeldinimo istorijoje.

1. Vokiečių nacionalsocialistinės organizacijos Baltijos šalyse 1933–1940 metais: potencialas, lyderiai ir ryšiai su Vokietija

Kiekvienoje Baltijos šalyje vokiečių bendruomenės dydis ir statusas buvo skirtingas. 1923 m. Lietuvoje (dar be Klaipėdos krašto) gyveno 28 tūkst. 671 vokiečiai arba 1,5 proc. visų gyventojų. 1931 m. Lietuvoje gyveno arti 100 tūkst. vokiečių, vien Klaipėdos krašte – 64 tūkst.¹⁸, o 1940 m., netekus Klaipėdos krašto, jų buvo apie 36 tūkst.¹⁹ Statistinį vokiečių skaičiaus didėjimą nulėmė Lietuvos vokiečių kultūrinės sąjungos 1938 m. pradėta lietuvių kilmės evangelikų tikėjimo asmenų agitacija rinktis vokiečių tautybę. 1940 m.

KV Berlynui pranešė, kad Lietuvoje gyvena 40 tūkst. vokiečių, o 1941 m. repatriacijai į Vokietiją vokiečiais įsiregistravo 50 tūkst. 51 žmogus²⁰. Šie 10 tūkst. vokiečių, atsiradusių per metus, yra greičiausiai lietuvių kilmės asmenys, panorę išvykti iš Lietuvos.

Pasak G. Raucho, žymaus vokiečių istoriko, tyrinėjusio Baltijos šalių istoriją, Baltijos šalyse vokiečiai įsikūrė nuo XIII a. ir iki Pirmojo pasaulinio karo užėmė vadovaujančias pozicijas daugelyje svarbiausių sričių. Po Pirmojo pasaulinio karo vokiečiai jaunos nepriklausomose valstybėse prarado turėtą politinę ir ekonominę įtaką, nes įvairios reformos sumenkino jų materialinę gerovę, o visa valdžia atiteko nacionalinėms vyriausybėms (...). Vokiečiai tapo tokia pat tautine mažuma kaip ir kitos, todėl negalėjo tikėtis kokių nors išskirtinių teisių²¹. Latvijoje 1925 m. gyveno 71 tūkst. vokiečių, o 1930 m. jų skaičius siekė 70 tūkst. Apie 60 proc. vokiečių gyveno sostinėje Rygoje, sudarydami 10 proc. miesto gyventojų²². Estijoje gyveno 17 tūkst. vokiečių, kurie, tesudarydami 1,5 proc. gyventojų, labai aktyviai veikė šalies gyvenime²³. Latvijos ir Estijos vokiečiai gyveno didmiesčiuose, o Lietuvoje (išskyrus Klaipėdą) – daugiausia miesteliuose ir kaimuose. Pažymėtina, jog vokiečiai Baltijos šalyse turėjo daug religinių, labdaros, kultūros organizacijų, veikė vokiečių partijos. Lietuvoje etniniai vokiečiai išsiskyrė stipria integracija į šalies ekonominį gyvenimą. Jie valdė platų prekybos tinklą ir šimtus įvairių įmonių.

²⁰ Hermann A. Lietuvos vokiečiai 1938–1960 metais // Lietuvių ir vokiečių kaimynystė. Vilnius, 2000, p. 237.

²¹ Rauch G. Geschichte der baltischen Staaten. München, 1977, p. 132.

²² Lange F. Die Deutschbalten – Hindernis für Annäherung zwischen Lettland und dem Dritten Reich? // Vom der Obersicht zur Minderheit. Die deutsche Minderheit in Lettland 1917–1940. Lüneburg, 1996, S. 349.

²³ Gelžinis M. Mūsų gimtinė Mažoji Lietuva. Vilnius, 1996, p. 364.

¹⁷ Feldmanis I. Min. veik., p. 363.

¹⁸ Žostautaitė P. Klaipėdos kraštas 1923–1939. Vilnius, 1992, p. 55. (Vokiečių skaičius Klaipėdos krašte beveik nesikeitė iki 1939 m., jų ten visada buvo apie 64 tūkst.)

¹⁹ Arbušauskaitė A. L. Min. veik., p. 35.

Vokiečių integracija Lietuvoje buvo pasiekusi tokią lygį, jog, pasak A. Hermano, jie net namuose kalbėjo lietuviškai ir savo socialine padėtimi ne ką skyrėsi nuo lietuvių, nes buvo daugiausia ūkininkai ir amatininkai²⁴.

Baltijos šalių vidaus problemos suponavo vokiečių nacistinių organizacijų aktyvumą. Latvijoje ir Lietuvoje nacinis judėjimas buvo ypač aktyvus, todėl jis bus aptartas smulkiau. Nors Latvijoje veikė daug įvairių vokiečių organizacijų²⁵, 1933 m. pradžioje Erhardo Kriogerio (Kröger) įkurtas ir vadovaujamas Latvijos vokiečių nacinis „Judėjimas“ („Bewegung“) ilgainiui tapo didžiausia ir įtakingiausia Latvijos vokiečių organizacija. 1933 m. balandį E. Kriogeris bandė užimti vokiečių lyderio pozicijas, ryžtingai puldamas tuometinius vokiečių lyderius „Rigascher Rundschau“ vyriausiąjį redaktorių ir Baltijos vokiečių konservatorių pirmininką baroną Ž. Fricką bei Demokratinės partijos pirmininką Paulį Šimaną (Schieffmann)²⁶. Dėl pernelyg aštrių E. Kriogerio pasisakymų ir akivaizdžių nacistinių nuostatų 1933 m. liepą Latvijos valdžia atsisakė įregistruoti jo įkurtą nacinę Nacionalinę Baltijos vokiečių partiją (*Nationalpartei der deutschen Balten*). Tuomet E. Kriogeris, norėdamas tęsti savo veiklą, su bendraminčiais pradėjo dirbti prisidengęs legaliai veikusią Latvijos vokiečių švietimo organizaciją (*Deutschen Bildungsverein in Lettland*) ir Baltijos vokiečių kelionių ir sporto sąjungos (*Deutsch-baltischen Wander- und Sportverein*) vardais²⁷. „Naujoji Vokietija“ daugeliui

kėlė susižavėjimą, o nacinio „Judėjimo“ skleidžiama propaganda keitė vokiečių požiūrį į Latviją. I. Feldmanis teigia, jog vokiečių jausmus Latvijai atšaldė ir nacinės ideologijos plitimą sąlygojo Latvijos prezidento K. Ulmanio autoritarinis režimas, vokiečių teises ribojantys įstatymai (plačiau žr. išnašoje) bei sustiprėjusios latvių antivokiškos nuotaikos²⁸. „Judėjimas“ greitai apaugo įvairiomis vokiečių vyrų (*Mannschaft*), moterų (*Frauenschaft*), jaunimo (*Jugendenschaft*) sąjungomis ir smogikų grupėmis. Latvijos vidaus reikalų ministerijos duomenimis, 1934 m. vasarį nacionalsocialistinėms organizacijoms priklausė 25 proc. visų Latvijos vokiečių. Vokiečių nacinės organizacijos dažnai pažeisdavo Latvijos įstatymus. E. Kriogeris 1937–1939 m. laikytinas įtakingiausiu tautinės bendruomenės veikloje asmeniu. Per keletą metų jo iniciatyva „Judėjimo“ nariai buvo paskirti vadovauti svarbiausioms bendruomenės atstovybėms. E. Kriogeris atvirai ragino organizacijos narius nebūti lojaliems Latvijai tikėdamasis Hitlerio padedamas įgyvendinti savo planus²⁹.

tine vokiečių jaunimo organizacija tapo Latvijos vokiečių jaunimo sąjunga (*Verband der deutschen Jugend in Lettland*). E. Kriogeris įtaka pasiekė visas Latvijos vokiečių jaunimo ir studentų organizacijas, net Vokiečių darbdavių sąjungą, vienijusią 1000 darbdavių, su kurios vadovu E. Lemanu (E. Lehmann) E. Kriogeris artimai bendravo.)

²⁸ *Feldmanis I.* Min. veik., p. 381. (Vokiečius piktino daugelis Latvijos vyriausybės sprendimų, pradedant tuo, kad Latvijos mokyklose pirmąja užsienio kalba paskelbta anglų, o ne vokiečių; 1935 m. sausį valstybinės kalbos įstatymas visiems laikams pašalino vokiečių kalbą iš visuomeninio gyvenimo; 1935 m. sausio pabaigoje buvo apribota vokiečių tautybės teisininkų veikla Latvijos teismų sistemoje; 1935 m. vasario 25 d. įstatymas apribojo vokiečių teises įsigyti žemės ar nekilnojamojo turto; 1935 m. gruodį buvo nusavinti istorinių vokiečių gildijų pastatai; 1938 m. vasarį įstatymai dėl spaudos ir sąjungų varžė vokiečių spaudą ir organizacijų veiklą. Labiausiai vokiečius papiktino 1934 m. liepą paskelbtas liaudies švietimo įstatymas, pagal kurį vokiečių vaikai galėjo lankyti tik tas vokiškas mokyklas, kurias lankė ir jų tėvai, o vaikai iš mišrių šeimų turėjo lankyti latviškas mokyklas.)

²⁹ *Kangeris K.* Min. veik., p. 103.

²⁴ *Hermannas A.* Lietuvos laikysena 1939–1941 metais dėl vokiečių mažumos repatriacijos, p. 248.

²⁵ *Nolte E.* Die faschistischen Bewegungen. München, 1979, p. 234 („Baltijos brolija“ (*Baltische Bruderschaft*), „Baltijos sąjunga“ (*Baltische Vereinigung*), „Vokiečių kultūrinė sąjunga“ (*Deutsche Kulturverein*), „Baltijos krašto partija“ (*Baltische Landespartei*)).

²⁶ *Rauch G.* Min. veik., p. 134.

²⁷ *Feldmanis I.* Min. veik., p. 369. (Pagrindine naci-

Glaudūs jo ryšiai su oficialiomis Vokietijos institucijomis padėjo neutralizuoti politinius priešininkus ir „Judėjimui“ garantuoti solidžią finansinę paramą. E. Kriogeris įtikino VoMi, rėmusią įvairias vokiečių organizacijas užsienyje, ignoruoti P. Šimano vadovaujamą Vokiečių tautinę bendriją bei Helmuto Stegmano vadovaujamą Baltijos krašto partiją, kaip neatitinkančias laiko dvasios. Taigi, nors Latvijoje dalis vokiečių palaikė nuosaikiuosius lyderius, E. Kriogerui, Vokietijos padedamam, pavyko suskaldyti bendruomenę, diskredituoti nuosaikią P. Šimano grupę ir 1935–1938 m. tapti vienvaldžiu lyderiu. E. Kriogeris svarbus ir kaip pagrindinis VoMi informatorius apie padėtį Baltijos šalyse. Jo teikiami pranešimai pasiekdavo Vokietijos vyriausiosios saugumo tarnybos direktorių R. Heydrichą arba patį H. Himmlerį³⁰.

Lietuvos vokiečių Kulturverbandas, veikęs nuo 1924 m., 1933 m. tapo nacionalsocialistine organizacija. VSD pareiškė užfiksavo, jog 1933 m. liepą vykusiame KV visuotiniame suvažiavime buvo nutarta veikti nacionalsocialistiniais pagrindais. Pasirinkti tokią politinę kryptį KV paskatino Vokietijoje pradėtas Rytų klausimo svarstymas ir viltys gauti iš ten daugiau finansinės paramos. Tačiau Vokietijos istorikas H. Stosunas KV posūkį nacionalsocializmo kryptimi pastebi tik nuo 1936 m., kai ir KV dokumentuose, ir leidžiamame laikraštyje „Deutsche Nachrichten für Litauen“ įsivyravo nacistinė terminija. Apskritai H. Stosunas linkęs KV nacistinę veiklą vertinti kaip silpną, o Lietuvos vokiečius apibūdina kaip ne itin uolius nacizmo sekėjus, kadangi iškeldintieji vokiečiai SS patikrinimo metu menkai teižmanė nacionalsocialistinę ideologiją. Pasak H. Stosuno, SS buvo nepatenkinta mokymu vokiškose KV išlaidkomose (tiksliau, VoMi finansuojamose – aut.

past.) mokyklose, kadangi jaunimui trūko nacionalsocializmo pagrindų³¹. Tačiau Lietuvos VSD pranešimai verčia abejoti H. Stosuno teiginiais, nes 1933 m. KV reikalų vedėjas R. Kosmanas ir mokytojas K. Čerpinskis važinėjo po KV skyrius ir juos pertvarkė nacionalsocialistiniais pagrindais³². Žinoma, KV ir toliau savo veiklą dangstė kultūrinio darbo skraiste, tačiau aštuonis asmenis išsiuntė į nacionalsocialistų kursus Ripene, netoli Karaliaučiaus, kad turėtų naujosios ideologijos „specialistų“. 1933 m. Vokietijos NSDAP pavyzdžiu KV organizavo darbo stovyklas jaunuomenei Lietuvoje. Taigi archyviniai dokumentai nepalieka jokių abejonių, kad 1933 m. KV tapo nacistine organizacija. 1939 m. pradžioje KV jau buvo perėmęs visą nacionalsocialistinę organizacijos struktūrą, o prasižėjęs Antrajam pasauliniam karui Lietuvos vokiečiai pasirodydavo vilkėdami sukarintų organizacijų uniformomis ne tik savo susirinkimuose, bet ir viešose vietose³³.

Estijoje nacistinį judėjimą 1933 m. pradėjo Viktoras fon zu Miulenas (V. von zu Mühlen). Jo įkurta organizacija rėmė Hitlerį, rengėsi įvykdyti šalyje perversmą ir prijungti Estiją prie Vokietijos³⁴. 1933 m. gruodį dauguma Estijos vokiečių atsiribojo nuo V. Miuleno, todėl jis atsistatydino, o nacistiniam judėjimui vadovauti ėmė jaunas teisininkas Oskaras Lutzas. 1934 m. per Baltijos šalis nuvilnijo nacistinių organizacijų narių suėmimų ir teismo procesų banga. 1934 m. sausį Latvijoje buvo suimti jauni vokiečiai nacistai, šnipinėję latvių pėstininkų įguloje, surasta didelė nelegaliai veikusi nacistų

³¹ *Stossun H.* Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen, S. 53.

³² Pranešimas apie Lietuvos vokiečių Kulturverbando veiklą. // LCVA, f. 377, ap. 9, b. 113, l. 1.

³³ Valstybės saugumo departamento biuletenis Nr. 187, 1939 m. // LCVA, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 75.

³⁴ *Nolte E.* Min. veik., p. 236.

³⁰ *Kangeris K.* Min. veik., p. 104.

organizacija³⁵. Latvijos nacistai prisipažino, jog 1934 m. visose Baltijos šalyse vokiečiai buvo rengiami Vokietijos numatytam sukilimui³⁶. 1934 m. vasario 23 d. Estijoje buvo suimti nacistai, šalyje rengę ginkluotą perversmą³⁷. Tاليه buvo suimti 25 fašistų vadai³⁸. Klaipėdoje 1934 m. vasarį nacistai taip pat rengėsi ginkluotam sukilimui, kurio metu Vokietija iš Rytprūsių būtų atsiuntusi smogikų dalinius ir užėmusi Klaipėdos kraštą. Pažymėtina, jog Lietuvos valstybės saugumo departamento pareigūnai laiku atskleidė šį nacistų planą, suėmė Klaipėdos krašto nacistinių partijų vadus E. Noimaną, T. Zasą, taip pat narius ir pradėjo procesą Karuomenės teisme Kaune.

Galima teigti, kad visose Baltijos šalyse Vokietijos NSDAP vadovaujamos nacistinės organizacijos veikė Reicho naudai, čia susiformavo gana stipri penktoji kolona, kurios kėslus Baltijos šalių vyriausybės išaiškino ir tam tikra dalimi sumažino, tačiau visiškai neutralizuoti nesugebėjo. Iki 1939 m. visose Baltijos šalyse nacistinės organizacijos tapo svarbiausiais ir bene vieninteliais bendruomenę konsoliduojančiais centrais, o jų vadai – formaliais lyderiais.

2. Tikrieji vokiečių iškeldinimo iš Baltijos šalių vykdytojai

1933 m. Hitleriui atėjus į valdžią, visų po Europą išsibarsčiusių vokiečių suvienijimas „po vienu stogu“ tapo oficialia Reicho politika. 1938–1939 m. vykdant agresyvią Hitlerio politiką į Reichą buvo „sugražinta“ apie 10 milijonų vo-

³⁵ Nacių šnipų kelionė per Lietuvą // Lietuvos žinios. 1934, sausio 9, Nr. 6.

³⁶ Hitlerininkų machinacijos Pabaltijy // Lietuvos žinios. 1934, vasario 1, Nr. 26.

³⁷ Nepaprasti įvykiai visoj Estijoj // Lietuvos žinios. 1934, kovo 13, Nr. 59, p. 1.

³⁸ Estijos fašistai ruošė perversmą // Lietuvos žinios. 1934, kovo 15, Nr. 61, p. 1.

kiečių. Po slapų Hitlerio ir Stalino susitarimų 1939 m. rugpjūtį–rugsėji dalis Europos teritorijų pateko į Sovietų Sąjungos įtakos sferą, todėl tose teritorijose gyvenusius vokiečius Hitleris nutarė iškeldinti ir apgyvendinti Vokietijos užimtose Lenkijos žemėse.

Vokietijos istorikai neslepia sentimentų Baltijos vokiečių bendruomenei, idealizuoja buvusią tautinės mažumos susitelkimą ir nuolankumą vykdant Hitlerio įsakymą, tačiau nesigilina į tokio elgesio priežastis. V. Lencas stebisi, kad „per porą dienų vokiečių bendruomenėje tuoj pat (paryškinta autorės) atsirado savanorių, akimirksniu susikūrė persikėlėlių organizacija“³⁹. Ši V. Lenco pavadinta „persikėlėlių organizacija“ buvo ne kas kita, kaip Vokietijos SS misiją vykdęs Latvijos nacionalsocialistinis „Judėjimas“, vadovaujamas E. Kriogerio. Kai kurie Vokietijos istorikai (J. Henas, G. Pistolkohrsas) svarbiais vokiečių iškeldinimo iniciatoriais ir vykdytojais įvardijo ne tik vietinių nacistinių organizacijų vadus, bet ir vokiškų laikraščių redaktorius, kultūrinių sąjungų pirmininkus bei evangelikų dvasininkus, kurie įtikinėjo išvykti: nacistai skelbė – fiureris įsako, bendruomenės lyderiai sakė – tau ta liepia, o vyskupas – Dievas to nori.

Istoriografijoje daugiausia tyrinėtus „Judėjimo“ sąsajas su Hitlerio sprendimu vokiečių iškeldinimą iš Baltijos šalių pradėti nuo Latvijos. 1939 m. rugsėjo 16 d. Latvijos vokiečiai (inspiiruoti E. Kriogerio) padavė Vokietijos ambasadoriui skundą, kad Latvijos visuomenė yra priešiška jų atžvilgiu ir jiems reikalinga Vokietijos globa. K. Kangeris teigia, kad „dirbtinai sukelta panika (sic! kam galėjo būti naudinga ši panika?), neva „latvių ir žydų šovinstai“ ketina keršyti vokiečiams, truko iki spalio 7 dienos, t. y. iki pat vokiečių iškeldinimo pradžios⁴⁰.

³⁹ Lenz W. Min. veik., p. 84.

⁴⁰ Kangeris K. Min. veik., p. 104.

Daug painiavos sukelia atskirų istorikų tyrimai, kada ir kaip Baltijos šalių vokiečių lyderiams buvo atskleistas iškeldinimo planas. Vokiečių iškeldinimo pradžia dažnai siejama su 1939 m. rugsėjo 25 d. įvykusių E. Kriogerio vizitu SS vadovo H. Himlerio štabe Sopote, kurio metu E. Kriogeris informavo H. Himlerį apie padėtį Latvijoje. Kadangi rugsėjo 26 dieną, Hitleris viešai paskelbė sutinkąs „išsaugoti“ Baltijos vokiečius, manoma, kad šį Hitlerio sprendimą nulėmė H. Himlerio pateiktas pasiūlymas iškeldinti Estijos ir Latvijos vokiečius į Reichą⁴¹. Pasak K. Kangerio, svarbiausias „repatriacijos“ šalininkas buvo SS vadas H. Himleris, todėl nekyla abejonių, kad glaudūs ryšiai tarp Vokietijos institucijų ir Latvijos bei Estijos vokiečių bendruomenių lyderių padėjo tenykščių vokiečių problemas iškelti į pirmą vietą. G. Pistolkohras nurodo, jog E. Kriogerui šio vizito metu buvo pranešta ne tik apie planuojamą vokiečių iškeldinimą iš Baltijos šalių, bet ir apie slaptą papildomą protokolą (Molotovo–Ribentropo paktą)⁴².

Daug neaiškumų palieka ir H. Veiso atsiminimai, kuriuose teigiama, jog 1939 m. rugsėjo 27 d. Baltijos vokiečių lyderiai buvo Berlyne, Užsienio reikalų ministerijoje, tikėdamiesi gauti nurodymus, kaip toliau veikti Antrojo pasaulinio karo sąlygomis⁴³. Kyla klausimas, jeigu norėta pasitarti dėl tolesnės veiklos, tai kodėl tuomet taip aktyviai buvo šturmuojama Vokietijos užsienio reikalų ministerija ir reikalaujama susitikimo su pačiu ministru J. Ribentropu? Kaip toliau rašo H. Veisas: „Estijos vokiečių tautinės sąjungos pirmininkas V. Haselblatas ir Estijos baronas V. Vrangelis (Wrangel) norėjo su-

sitikti su J. fon Ribentropu, kad, dar prieš pastarojo skrydį į Maskvą, perduotų Estijos vokiečių bendruomenės prašymą suteikti jai „ypatingą Reicho apsaugą“⁴⁴. Tačiau Estijos vokiečių atstovams pavyko susitikti tik su sekretoriumi Viormanu (Wörmann), kuris pažadėjo apie tai informuoti ministrą. Berlyne susitikę Estijos bei Latvijos vokiečių lyderiai nutarė kartu atakuoti Reicho kanceliariją skambučiais, prašydami Baltijos šalių vokiečiams suteikti „ypatingą apsaugą“⁴⁵. Akivaizdu, jog bendruomenių lyderiai palaikė artimus ryšius su aukščiausio lygmens Vokietijos institucijomis, jautėsi turį teisę prašyti pagalbos, todėl peršasi išvada, jog jų vizitas į Berlyną buvo apgalvotas žingsnis.

H. Veisas ir V. Lencas teigia, jog, prašydami Reicho apsaugos, Estijos ir Latvijos vokiečių atstovai nė negalvojo apie iškeldinimą; buvo tikimasi gauti Vokietijos apsaugą Baltijos valstybėms nuo sovietų grėsmės. Kita vertus, kažkodėl 1939 m. rugsėjo pabaigoje Baltijos vokiečiams, priklausiusiems įvairioms tautinėms organizacijoms, buvo įteikti nauji narystės pažymėjimai, kurie labiau priminė užsienio pasus. Estijoje Vokiečių kultūros valdyba, kuriai vadovavo H. Veisas, išdalijo organizacijos nariams pasus su įrašais trimis kalbomis. Vėliau šie dokumentai pasitarnavo kaip iškeldinamųjų pasai. E. Kriogeris taip pat prieš pat savo vizitą į H. Himlerio štabą visą Latvijos teritoriją padalijo į šešias apskritis (*Kreise*), o didesniuose miestuose paskyrė „Judėjimo“ vadus⁴⁶. Visa tai būtų galima laikyti atsitiktiniais sutapimais, tačiau po

⁴⁴ Ten pat, p. 74.

⁴⁵ Ten pat, p. 74.

⁴⁶ *Feldmanis I.* Min. veik., p. 371. (Miestuose nacių organizacijoms vadovavo: Liepojoje – F. Adolfs (F. Adolph), Talsene – H. J. Bosė (H. J. Bosse), Kuldigoje – E. Firhufas (E. Vierhuff), Jelgavoje – A. fon Štaklenbergas (A. von Stacklenberg), Ventspilyje – H. Gutšmitas (H. Gutschmidt), Kandavoje – J. Bernevičius (J. Bernewitz) ir kiti.)

⁴¹ *Kangeris K.* Min. veik., p. 102.

⁴² *Pistolkohrs G.* Min. veik., p. 537.

⁴³ *Weiss H.* Die Umsiedlung der Deutschen aus Estland, in *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*, 1964, S. 74.

keleto savaičių paskirtiems apskričių ir miestų vadams teko koordinuoti vokiečių išskeldinimą. Svarbus ir subordinacijos aspektas. Kadangi nacistinės organizacijos laikėsi griežtos subordinacijos aukštesnėms institucijoms, tai prielaidos, jog E. Kriogeris savarankiškai ėmėsi tokių veiksmų arba kad pačios vokiečių kultūrinės organizacijos galėjo išspausdinti nario bilietus su įrašais trimis kalbomis, laikytinos atmetinomis. Galima kelti hipotezę, kad veikiausiai Vokietijos institucijos, liepdamos vokiečių organizacijoms atlikti tam tikras procedūras, reikalingas vokiečių išskeldinimui vykdyti, galėjo sąmoningai nuslėpti tikrąją šių veiksmų paskirtį, kad nesukeltų panikos. Greičiausiai Hitlerio štabas iki pat galutinio susitarimo su SSRS nenorėjo kam nors atskleisti savo tolesnius ėjimus. Pasak K. Kangerio, nors pasaulio vokiečių suvienijimo idėja, kaip sudedamoji nacionalsocialistų rasinės ideologijos dalis arba kaip būdas išspręsti darbo jėgos stygiaus problemą, egzistavo jau seniai, iki 1939 m. rugpjūčio 23 d. slaptųjų J. Ribentropo ir V. Molotovo protokolų pasirašymo nebuvo jokių išankstinių planų dėl Rytų Europos etninio reorganizavimo⁴⁷. Tai gi sudarius slaptus sandėrius atsirado galimybė praktiškai įgyvendinti seną vokiečių nacionalistų svajonę – grąžinti į Reichą po pasaulį pasklidusius vokiečius.

Po oficialių susitarimų su SSRS Vokietijos aukšto rango pareigūnai keturiems Baltijos vokiečių atstovams (V. Vrangeliui, V. Haselblatui, E. Kriogerui ir Estijos žemvaldžių atstovui H. fon Hunnius-Habbatui), spalio 1–2 dienomis buvusiems VoMi centre, pranešė apie nutarimą išskeldinti vokiečius iš Latvijos ir Estijos. V. Vrangelis savo atsiminimuose rašė: „VoMi buvo pasakyta, kad vokiečių išskeldinimas vyks vėliau, o jie [minėti atstovai] tėvynėje, **be triukšmo, paty-**

liukais (paryškinta autorės) turėjo pradėti organizacinio pobūdžio darbus, įkurti nedidelį štabą ir atlikti vokiečių nekilnojamojo turto inventorizaciją“⁴⁸. Latvijos ir Estijos vokiečių atstovai dvi dienas dėsė išvykti iš Berlyno, o spalio 4 dieną jiems VoMi vadovas Lorenzas asmeniškai atskleidė, kad greitai bus nuspręsta dėl tikslios išskeldinimo datos ir kad pirmieji išskeldinimui skirti laivai jau išsiųsti. Minėti keturi veikėjai turėjo suspėti informuoti bendruomenę apie Vokietijos oficialiųjų sluoksnių sprendimą dar prieš pasirodant laivams Rygos ir Talino uostuose. Berlyne tiems veikėjams buvo liepta atvykus į Rygą ir Taliną pirmiausia eiti į Vokietijos pasiuntinybę ir ten išklausti naujausius nurodymus. Taigi akivaizdu, jog išskeldinimo planas buvo atskleistas dar iki garsiosios 1939 m. spalio 6 d. Hitlerio kalbos, kuri tapo chrestomatiniu įvykiu vokiečių išskeldinimo istorijoje. Pirmiau minėti faktai tik sustiprina prielaidas, kad Vokietija tautiečių išskeldinimui ruošėsi daug anksčiau, o spalio 6 dieną Hitleris tik prabilo viešai.

Spalio 6-osios (penktadienio) vakare Latvijos vokiečių valdybos vadovas E. Siversas (E. von Sivers) sušaukė visą valdybą ir pranešė apie galutinį Hitlerio sprendimą išskeldinti Baltijos vokiečius. Tą patį vakarą apie tai E. Kriogeris pranešė ir nacistinio „Judėjimo“ nariams. Prie „Judėjimo“ buvo įkurtas Persikėlimo komitetas, o jo nariai, turėję ilgametės organizacinio darbo patirties, tapo tais „savanoriais“, kurių nuopelnus akcentuoja V. Lencas ir H. Veisas⁴⁹.

⁴⁸ Weiss H. Min. veik., p. 75.

⁴⁹ Ten pat, p. 76. (Pasak H. Weiso, „vos tik pasklidus žiniai apie artėjantį vokiečių išskeldinimą, bendruomenėje tuoj pat atsirado savanorių, akimirksniu susikūrė persikėlimo organizacija. Visi rūpesčiai, susiję su išskeldinamųjų pavėžėjimu, jų bagažo pristatymu be šios organizacijos savanorių buvo neįsivaizduojami. Šiai organizacijai vadovavo išskeldinimo reikalų įgaliotinis Erikas fon Bremenas, o transporto organizavimo darbai gulė ant kapitono Hioršelmano (D. Walter von Horschelmann) pečių“.)

⁴⁷ Kangeris K. Min. veik., p. 103.

keldintaisiais vokiečiais, įkurdintais buvusiose Lenkijos žemėse.

Lietuvos vokiečiai panašaus Hitlerio sprendimo laukė 1939 m. spalį, tačiau jų iškeldinimas prasidėjo tik po metų, 1941-ųjų žiemą. Pasak H. Stosuno, KV teko gana sunki misija sėslius, politiškai neaktyvius šalies vokiečius parengti iškeldinimui į Vokietiją. KV stengėsi aktyviai dirbti propagandinį darbą, siekė įtraukti kuo daugiau vokiečių, tačiau jam sekėsi sunkiai. H. Stosunnas teigia, kad nors buvo pastebima naujoji (nacionalsocialistinė) Kauno ir Vakarų Lietuvos miestelių vokiečių politinė linija, šios ideologijos plitimą stabdė stambūs vokiečių dvarininkai, kurie su nacionalsocializmu neturėjo nieko bendra⁵⁶. Archyviniai dokumentai rodo, jog jau nuo 1939 m. pavasario vokiečiai pradėjo rūpintis tautybės įrašu dokumentuose. Lietuvos vidaus reikalų ministerija gavo šimtus prašymų pase pakeisti tautybę, kadangi išduodant pasą nebuvo atsižvelgta į vokišką kilmę ir liuteronų tikybą⁵⁷. Taigi KV, pritariant Vokietijai, patyliukais ėmėsi organizacinių darbų, susijusių su būsimu Lietuvos vokiečių iškeldinimu. Pažymėtina, jog KV vadai iki 1939 m. rugsėjo taip pat nebuvo informuoti apie tikrąją šių darbų paskirtį.

1939 m. rugsėjį KV skyriai gavo nurodymą surašyti ir pateikti tiksliai žinias apie vietos vokiečius. Iš Vokietijos buvo gauti specialūs blankai, kuriems užpildyti KV pasamdė surašinėtojus. Akivaizdu, jog Vokietija buvo suinteresuota gauti jai svarbiausias žinias apie bendruomenę,

o kad šios žinios būtų surinktos kuo greičiau ir tiksliau – buvo skirta papildomai lėšų surašinėtojams. KV surašinėtojai atliko viso vokiečių valdomo ir Lietuvoje po iškeldinimo liksiančio kilnojamojo ir nekilnojamojo turto apskaitą. Jie ragino žmones prisipirkti šiltų drabužių, įsigyti brangenbių ir kitų vertingų daiktų. Vokietijos istorikas A. Hermanas straipsnyje „Lietuvos laikysena 1939–1941 metais dėl vokiečių mažumos repatriacijos“ teigė, jog Lietuvos vyriausybė su nerimu stebėjo KV veiklą nuo 1939 m. lapkričio, kai buvo pradėta vokiečių ir jų turto registracija. Pasak A. Hermano, Lietuvos vyriausybė nemėgino uždrausti šią ne visai legalią registraciją, tik protestavo dėl KV pastangų kuo daugiau asmenų įtraukti į vokiečių sąrašus⁵⁸. Nors A. Hermanas pažymi, jog KV nelegaliai sudarinėjo Lietuvos piliečių ir jų turto sąrašus bei siuntė juos į Vokietiją, deja, jis straipsnyje nepaaiškina, kad tokią nuolaidžią Lietuvos vyriausybės poziciją KV veiklos atžvilgiu nulėmė patirti žiaurūs Vokietijos smūgiai (1939 m. kovo 23 d. atplėštas Klaipėdos kraštas, vykdytos ekonominės sankcijos, dėl ko gerokai pablogėjo Lietuvos ekonominė padėtis). Lietuvos VSD pareigūnai stebėjo neteisėtą KV veiklą, tačiau Lietuva veltis į konfliktą su galinga Vokietija nedrįso. Palankesnėmis aplinkybėmis Lietuvos vyriausybė veikiausiai būtų užkirtusi kelią panašioms vokiečių organizacijų veiksmams. 1934 m. jai netrūko ryžto uždaryti dvi dideles nacistines partijas Klaipėdos krašte ir surengti pirmą ir vieną didžiausių Europoje nacistų teismo procesą⁵⁹.

⁵⁶ *Stossun H.* Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen // Lietuvos kultūros institutas Jahrestagung 1989/1990. Lampertheim, 1991, S. 52.

⁵⁷ 1939 m. vasario 11 d. Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos biuletenis Nr. 22 // LCVa, f. 378, ap. 5, b. 4421, t. 1, l. 487. (VSD pranešė, kad 1939 m. vasario 9 d. Tauragės KV skyriaus pirmininkas Faltinas pranešė surinkęs Tauragės mieste ir apylinkėse gyvenančių vokiečių 450 prašymų pasuose ištaisyti tautybę į vokiečių.)

⁵⁸ *Hermanas A.* Lietuvos laikysena 1939–1941 metais dėl vokiečių mažumos repatriacijos // Lietuvos ir vokiečių kaimynystė. Vilnius. 2000, p. 250.

⁵⁹ Klaipėdos krašto nacionalsocialistų tardymas truko nuo 1934 m. vasario 24 d. iki rugpjūčio 7 d. Teismas prasidėjo 1934 m. gruodžio 14 d. ir truko iki 1935 m. kovo 26 d. Kaltinamųjų suole sėdėjo 122 nacistai, 87 – nuteisti. Plačiau apie tai žr. *Zostautaitė P.* Klaipėdos kraštas 1923–1939 m. Vilnius. 1992, p. 136–141.

1939 m. spalį KV atstovai buvo įsitikinę, jog Vokietija su Lietuva per du mėnesius sudarys sutartį dėl vokiečių išskeldinimo. Prie KV buvo įkurtas Persikėlimo komitetas, kuriam vadavo R. Kosmanas⁶⁰. Visa minėto komiteto struktūra buvo gerai apgalvota ir leido ne tik greitai perduoti informaciją, bet ir kontroliuoti visą bendruomenę. A. Arbušauskaitė pažymi, kad „nors šis „Persikėlimo komitetas“ vėliau Vokietijos ir SSRS pasirašytoje Gyventojų mainų sutartyje nebuvo numatytas, jo atliktas iki išvykimo ir atliekamas po išvykimo darbas buvo svarbus visais atžvilgiais“⁶¹. 1941 m. SSRS ir Vokietijos derybų metu KV bendradarbiavo su Vokietijos delegacija, per savo oficiozą „Deutsche Nachrichten für Litauen“ formavo bendruomenės nuomonę ir modeliavo Vokietijos pageidaujama elgseną. KV Persikėlimo komiteto veiksmai vertintini kaip ypatingos svarbos sprendimai, kadangi jie lėmė bendruomenės narių likimus. Būtent tautiečių kontrolė, grasinimų bei psichologinio spaudimo panaudojimo atvejai ir ryšiai su Vokietijos institucijomis verčia kitaip kvalifikuoti KV įgaliotinių veiksmus, t. y. laikyti juos ne bendruomenės, bet Vokietijos interesų vykdytojais, tam tikra prasme dirbusiais represinių SS struktūrų darbus.

1939 m. gruodį Berlyne vykusioje vokiečių draugijų konferencijoje KV ir kitos vokiečių organizacijos bei liuteronų bažnyčia buvo įpareigoti įtikinti visus vokiečius išvykti. Dvejojantiems buvo daromas spaudimas. Ypač daug grasinimų vokiečiai susilaukė 1940 m. pradžioje, kai ėmė abejoti Vokietijos pergale kare. Kai kurie pareiškė norą išstoti iš KV ir likti Lietuvo-

je. Tačiau KV pasiuntė agitatorius, kurie įtikino abejojančiuosius, kad visi vokiečiai turės išvykti⁶². Archyviniai dokumentai taip pat patvirtina, jog klausimas, ar galima neišvažiuoti, išvis nebuvo keliamas. Buvo teigiama, kad kiekvienas, ar norės, ar nenorės, turės išvykti. Taigi Vokietijos nurodymu Persikėlimo komitetas darė spaudimą tautiečiams ir ėmėsi įvairių neteisėtų priemonių.

Visa informacija iš Lietuvos vokiečių išskeldinimą vykdančių institucijų buvo perduodama Persikėlimo komiteto vadovui R. Kosmanui. Tam, kad ši slapta informacija nepatektų į Lietuvos VSD pareigūnų rankas, minėto komiteto nariai patys vykdavo į Berlyną gauti naujų instrukcijų. 1939 m. gruodžio pabaigoje KV atstovai buvo išvykę į buvusios Lenkijos Zichenau apylinkes, kur Vokietija numatė apgyvendinti Lietuvos vokiečius⁶³. 1940 m. Persikėlimo komitetas uoliai vykdė VoMi nurodymus, rengė dešimtis nelegalių agitacinių susirinkimų visuose KV skyriuose⁶⁴. Pažymėtina, kad VSD pareigūnai žinojo apie nelegaliai, be reikalingo administracijos leidimo, KV surengtus agitacinius susirinkimus, tačiau priemonių tai stabdyti ėmėsi tik kai kuriais atvejais, išrašydami administracinės teisės pažeidimo protokolą ir paskirdami sumokėti baudą.

1939 pabaigoje – 1940 m. KV darbai, susiję su Lietuvos vokiečių išskeldinimu, vyko permainingai. Tokį nepastovumą nulėmė 1940 m. birželio 15 d. Lietuvą okupavusios SSRS slaptos derybos su Vokietija. Berlynas čia duodavo nurodymus KV kuo skubiau ruoštis išskeldinimui, čia vėl atšaukdavo nurodymus ir liepdavo lauk-

⁶⁰ *Arbušauskaitė A.* Min. veik., p. 41. (Komiteto struktūra: 1) socialinis skyrius, kuris rūpinosi neturtingų etninių vokiečių labdarina ir kitokia veikla; 2) sanitari-nė tarnyba; 3) paruošiamoji tarnyba; 4) statistikos skyrius; 5) transporto skyrius; 6) victos komitetai provincijose.)

⁶¹ Ten pat, p. 42.

⁶² VSD biuletiniai 1940 m. // LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 10.

⁶³ VSD Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos biuletiniai 1940 m. // LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 38.

⁶⁴ Ten pat, l. 31.

ti. Berlyno sprendimų nenuoseklumas atnešė ne tik nusivylimą, bet ir didelių materialinių nuostolių. 1940 m. kovo pradžioje Vokietijos institucijos netikėtai įsakė KV nutraukti pasirengimą vokiečių iškeldinimui iš Lietuvos, kadangi jis 1940 m. nevyks⁶⁵. Tikėdamiesi išvykti, 1940 m. pradžioje vokiečiai paskubomis išpardavė gyvulius, ūkio padargus, neapsirūpino kuru, maisto atsargomis, sodybose iškirto vaismedžius⁶⁶, tačiau šie buitiniai nepatogumai, kurių patyrė bendruomenė Lietuvoje, menkai terūpėjo oficialiajam Berlynui.

1940 m. vasarą po SSRS okupacijos Lietuvos vokiečiai pajuto Sovietų valdžios sankcijas: buvo nusavinti dvarai, dalis žemės, atimta daug privataus turto (arklių, žemės ūkio padargų, baldų). Tai sąlygojo spartų KV narių skaičiaus didėjimą. Iš naujai įstojusių narių KV reikalavo sumokėti nario mokesį už septynerius metus, t. y. nuo 1933 m. iki 1940 m. pabaigos⁶⁷ ir užsakyti KV leidžiamą laikraštį „Deutsche Nachrichten“, nes neva tik per šį laikraštį bus informuojama apie visus su iškeldinimu susijusius įvykius⁶⁸. KV vadovų sprendimai iš tiesų lėmė į juos besikreipiančių žmonių likimus. Iš lietuvių kilmės asmenų, siekiančių gauti vokiškos kilmės įrodymus, KV vadovai prašė sumokėti nemažas pinigų sumas. Apskritai KV atstovai dažnai vadovavosi savanaudiškomis paskatomis.

Nemaža dalis lietuvių (apie 10 tūkst.) išvyko drauge su vokiečiais. Atsiminimuose E. Jankus pasakoja, kad lietuviai manė, jog prisidėję prie vokiškos organizacijos išvengs rusų areštų ir kito-

kių nemalonumų. KV narių skaičius sparčiai didėjo, nes kasdien į ją įstodavo lietuvių. Kaip teigia E. Jankus, „visi ieškojo kokio nors giminaičio, kilusio iš vokiškos giminės. Pasitaikė netgi tokių „vokiečių“, kurie nemokėjo nė žodžio vokiškai“⁶⁹. Lietuviai evangelikai KV atstovų buvo įkalbinėjami stoti į KV, nesvarbu, kad nemoka ir nevertoja vokiečių kalbos. Nepavykus įkalbėti gražiuoju buvo gąsdinama, kad neįsirašę į KV negalėsia išvykti, o likę Lietuvoje bus laikomi išdavikais ir visam laikui neteks Hitlerio globos; taip pat kad negalėsia atlikti savo tikybinių pareigų, nes evangelikų bažnyčias uždarys, ir bus verčiami pereiti į katalikų tikyba⁷⁰. A. Hermanas taip pat patvirtina, jog KV atstovai važinėjo po kaimus, skleidė gandus apie greitą Lietuvos valstybės žlugimą ir stengėsi paveikti dvejojančius, ypač lietuviškai kalbančius vokiečių kilmės asmenis ir grynus lietuvius evangelikus⁷¹.

1940 m. liepos 22 d. Himleris pasirašė įsakymą apie etninių vokiečių iškeldinimą iš Lietuvos, o liepos 26 dieną vokiečių bendruomenės pirmininkas O. Reichardtas buvo pakviestas į Berlyną dalyvauti posėdyje iškeldinimo iš Lietuvos klausimais. Posėdyje buvo aptarti iškeldinimo būdai ir vieta: Dancigo (Gdąnsko)–Vakarų Prūsijos teritorijoje ir pietinės Prūsijos Zichenau rajone⁷². Iškeldinimui vykdyti visa Lietuva buvo padalyta į dvi sritis: šiaurės srities viršininku (*Gebietsführer*) buvo paskirtas baronas fon der Ropas, o pietų srities viršininku – Ervinas Klugas⁷³.

⁶⁵ VSD biuletiniai 1940 m. // LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 293.

⁶⁶ VSD Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos biuletiniai 1940 m. // LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 72.

⁶⁷ VSD biuletiniai 1940 m. // LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 781.

⁶⁸ VSD Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos biuletiniai 1940 m. // LCVA, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 222.

⁶⁹ Jankus E. Gimtinė iš toli // Gimtinė visuomet manyje. Klaipėda, 2004, p. 116.

⁷⁰ 1940 m. kovo 2 d. Marijampolės apskrities viršininko slaptas raštas VRM Spaudos ir draugijų skyriui // LCVA, f. 377, ap. 10, b. 427, l. 14.

⁷¹ Hermannas A. Lietuvos laikysena 1939–1941 metais dėl vokiečių mažumos repatriacijos // Lietuvių ir vokiečių kaimynystė. Vilnius, 2000, p. 250.

⁷² *Arbušauskaitė A.* Min. veik., p. 33.

⁷³ 1940 m. sausio 27 d. agentūrinis pranešimas // LCVA, f. 929, ap. 2, t. 2, b. 1052, l. 256.

1940 m. rudenį vokiečiams kėlė nerimą pasklidę gandai, kad išskeldinti Estijos ir Latvijos vokiečiai nepatenkinti gyvenimo sąlygomis ir norėtų grįžti atgal. Daugybę tokių pranešimų užfiksavo VSD bei Kriminalinės policijos pareigūnai. KV vadovybė neigė šias žinias, įtikinėjo, kad tai – „žydų pramanai“⁷⁴. KV vadai buvo įsitikinę, jog būtinais sunkumais, su kuriais susidūrė išskeldintieji, buvo per menki nepatogumai, palyginti su sovietinės valdžios tvarka. 1941 m. sausio 10 d., po ilgo Lietuvos vokiečių laukimo, tarp SSRS ir Vokietijos buvo pasirašyta sutartis, abi šalys sutiko pradėti gyventojų išskeldinimą ir užbaigti jį per 2,5 mėnesio⁷⁵. Vokietijai, sėkmingai baigusiai derybas su SSRS, KV paslaugos nebebuvo reikalingos, todėl jis 1941 m. sausio 1d. buvo likviduotas. Oficialiuose dokumentuose nei Persikėlimo komitetas, nei KV, kaip Lietuvos vokiečių bendruomenei atstovaujantis ir už organizacinius išskeldinimo darbus atsakingas organas, nebuvo net paminėti. Oficialiuose dokumentuose Lietuvos vokiečių išskeldinimui vadovavo Vokietijos ir Sovietų valdžios organai, o pati išskeldinimo operacija prasidėjo tik pasirašius minėtą sutartį. Tačiau atliktas KV veiklos tyrimas atskleidė, jog daugiau nei metus KV nuosekliai, teisėtomis ir neteisėtomis priemonėmis vykdė Vokietijos paskirtą misiją – parengė vokiečių išskeldinimą iš Lietuvos.

Išvados

1. Baltijos šalyse šikūrusios bei Vokietijos NSDAP pavyzdžiu ir nacionalsocialistine ideo-

⁷⁴ VSD ir kriminalinės policijos biuleteniai // LCVA, f. 378, ap. 5, b. 4421, t. 1, l. 35.

⁷⁵ *Surgailis G.* 1941 metų repatriacija // *Laikas ir įvykiai.* 1990, Nr. 5, p. 22–23. (Visas sutarties pavadinimas „Dėl Vokietijos piliečių ir vokiečių tautybės asmenų perkėlimo iš Lietuvos TSR į Vokietiją, taip pat dėl Lietuvos piliečių bei lietuvių, rusų ir baltarusių tautybės asmenų perkėlimo iš Vokietijos (buvusių Memelio ir Suvalkų sričių) į Lietuvos TSR“.)

logija besivadovaujančios organizacijos atliko svarbų vaidmenį ne tik konsoliduodamos vokiečių tautinę mažumą, bet ir vykdydamos jos išskeldinimą iš Baltijos valstybių 1939–1941 m. 1933 m. pradėjusios aktyvią veiklą, nacistinės organizacijos tolydžio didino savo įtaką bendruomenėse: daugėjo narių ir organizacijų, plėtėsi ir tvirtėjo jų ryšiai su Vokietijos institucijomis, didėjo Vokietijos finansinė parama.

2. Gaudami Vokietijos politinę ir finansinę paramą, nacistinio judėjimo lyderiai sugebėjo iš bendruomenės vadovų pozicijų išstumti nuosaičius, lojalius ir demokratinėmis nuostatomis besivadovaujančius asmenis. Nacistinių organizacijų nariai tapo įvairių vokiečių organizacijų vadais ir galėjo daryti įtaką su bendruomenės reikalais susijusiems sprendimams.

3. Vokiečių išskeldinimas iš Baltijos šalių vyko pagal tą patį scenarijų: pirmiausia Vokietijos oficialiosios institucijos (VoMi ir SS) davė nurodymus vokiečių nacionalsocialistinių organizacijų lyderiams, o šie perdavė nurodymus persikėlimo komitetams. Persikėlimo komitetai iš naujo padalijo šalių teritorijas į apskritis (*Kreis*) pagal nacistinių organizacijų veiklos centrus; suregistravo visus vokiečių kilmės asmenis; sudarė jų kilnojamojo ir nekilnojamojo turto registrą; parūpino išskeldinamiesiems naujus asmens dokumentus; reguliariai per savo leidžiamus organus teikė visą su išskeldinimu susijusią informaciją ir aktyviai skleidė propagandą. Šie vietos nacistų atlikti organizaciniai darbai labai pagreitino Vokietijos institucijų vykdomą vokiečių išskeldinimą ir leido jai skubos tvarka pasirašyti sutartis su Estijos, Latvijos ir SSRS vyriausybėmis.

4. Dėl užsitęsusių SSRS ir Vokietijos derybų vokiečiai iš Lietuvos buvo išskeldinti tik 1941 m. Tačiau Lietuvos vokiečių nacistinio Kulturverbando (KV) Persikėlimo komitetas vykdė organizacines užduotis pagal Latvijoje ir Estijoje

naudotą scenarijų. Kulturverbando veikla užtikrino Vokietijos interesų vykdymą SSRS okupuotoje Lietuvoje ir vokiečių mažumos parengimą išskeldinimui.

5. Lietuvoje KV Persikėlimo komitetas greta Berlyno instrukcijų vykdymo nevengė ir savivalės: reikalavo iš lietuvių kilmės asmenų, stojančių į KV gretas, sumokėti nario mokesčių už septynerius metus (nuo 1933 iki 1940 m. pabaigos), būtinai užsiprenumeruoti KV leidžiamą „Deutsche Nachrichten für Litauen“, sumokėti nemažas pinigų sumas už vokišką kilmę liudijančias pažymas.

6. Latvijos ir Estijos vokiečių išskeldinimo metu išvyko labai nedaug kitų tautybių asmenų, dau-

giausia vokiečių šeimos nariai. O iš Lietuvos dėl KV melagingos agitacijos buvo išskeldinta daugiau nei 10 tūkst. lietuvių kilmės asmenų (daugiausia evangelikų tikėjimo), t. y. kas penktas išskeldintasis buvo lietuvis.

7. Nacistinių organizacijų nariai, vykdydami vokiečių išskeldinimą iš Baltijos šalių, savo veiklą įvardijo kaip gelbėjimo misiją, tačiau iš tiesų jie vykdė Vokietijos represinių struktūrų darbą, neretai neteisėtai sprendė tolesnę tautiečių likimą. Dėl naudoto psichologinio spaudimo, grasinimų ir vykdytos griežtos tautiečių asmens kontrolės jų veiksmams turėtų būti kvalifikuojami kaip nusikalstami.

ŠALTINIAI

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos fondas (Nr. 377).

Ap. 5, b. 4421.

Ap. 10, b. 427.

LCVA, Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Saugumo departamento fondas (Nr. 378).

Ap. 10, b. 187, 225, 611.

LCVA, Kariuomenės štabo 1918–1940 m. Krašto apsaugos ministerijos fondas (Nr. 929).

Ap. 2, t. 2, b. 1052.

Lietuvos aidas, 1939 m.

Lietuvos žinios, 1934 m.

Hitler A. Mein Kampf, Bd. 1–2. München, 1943.

Jankus E. Gimtinė iš toli // Gimtinė visuomet manyje. Klaipėda, 2004.

Weiss H. Die Umsiedlung der Deutschen aus Estland // Jahrbuch des baltischen Deutschums, 1964. Hamburg–Hamm, 1963.

LITERATŪRA

1. Adrian P. Kriegsforbereitung und Grossraumwirtschaft. Ziele und Methoden der deutschen „Randstaatenpolitik“ gegenüber Lettland 1939–1941 // Von der Obersicht zur Minderheiten. Die deutsche Minderheit in Lettland 1917–1940. Lüneburg, 1996.

2. Arbušauskaitė A. L. Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį. Klaipėda, 2002.

3. Feldmanis I. Die Detschalben: Ihre Einstellung zum Nationalsozialismus und ihr Verhältnis zum Staat

Lettlan (1933–1939) // Nordost Archiv Band VI, 1996. Heft 2. Lüneburg, 1997.

4. Henn von J. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte, 1984.

5. Hermannas A. Lietuvos laikysena 1939–1941 metais dėl vokiečių mažumos repatriacijos // Lietuvių ir vokiečių kaimynystė. Vilnius, 2000.

6. Kangeris K. Baltijos vokiečių repatriacija // Genocidas ir rezistencija. 2000, Nr. 1.

7. Lenz W. Die umsiedlung der Deutschen aus Lettland // Jahrbuch des baltischen Deutschums 1964. Hamburg–Hamm, 1963.

8. Murphy E. Nationalism. Washington, 1943.

9. Nolte E. Die faschistischen Bewegungen. München, 1979.

10. Pistolkohrs G. Baltische Länder. Seidler Verlag, 1996.

11. Rauch G. Geschichte der baltischen Staaten. München, 1977.

12. Stossun H. Litauen vom Ersten bis zum Ende des zweiten Weltkriegs // J. Regal (Hrsg.). Deutsche Geschichte im Osten Europas. 1999.

13. Stossun H. Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen // Lietuvių kultūros institutas Jahrestagung 1989/1990. Lambertheim, 1991.

14. Surgailis G. 1941 metų repatriacija // Laikas ir įvykiai, 1990, Nr. 5.

15. Weiss H. Die Umsiedlung der Deutschen aus Estland // Jahrbuch des baltischen Deutschums, 1964. Hamburg–Hamm, 1963.

16. Žostautaitė P. Klaipėdos kraštas 1923–1939. Vilnius, 1992, p. 232–234.

17. Крупников Т. Я. Полвека истории Латвии глазами немцев. Рига, 1989.

THE ROLE OF NAZI ORGANIZATIONS IN GERMAN REPATRIATION FROM THE BALTIC STATES (1939–1941)

Ingrida Jakubavičienė

Summary

In 1939 the Baltic states became the victims of cruel Hitler and Stalin agreements. Hitler and Stalin agreed that the German minority from the Baltic states would repatriate to Germany. Since 1939 till 1944 more than one million of Germans were forced to leave over 40 states and to settle down in Germany. In 1923 in Lithuania there lived 28 thousands 671 Germans or 1.5 per cent of population. In 1940 there were 36 thousands of Germans. The number of Germans increased because of Nazi agitation, then Lithuanians changed their nationality into German. In Latvia in 1930 there lived about 70 thousands and in Estonia – 16 thousands of Germans. In 1939 from Latvia repatriated more than 50 thousands of Germans, from Estonia – about 13 thousands 700 Germans. In 1940 repeatedly 18 thousands of Germans were forced to leave Estonia and Latvia. The repatriation from Lithuania was executed in winter of 1941, more than 50 thousands of Germans and Lithuanians left the country.

German historians the preparation for repatriation ascribed to German community. In fact German community was directed by local Nazi organizations and its leaders. German historians agree, that the news from Berlin about the German repatriation first were given to the leaders of the Nazi movement in the Baltic states. Although there are some historical researches, nobody noticed what important role had played the Nazi organizations during the German repatriation. The leaders of the Nazi movement in the Baltic states were at the same time the leaders of the German community. Nazi movement had thousands of members, it received instructions and financial support from Berlin. German historians made an impression that German community obeyed Hitler's order and made its' best to leave the country as quick as possible.

The German Nazi movement (*Bewegung*) was especially active in Latvia, leded by Erhard Kroeger. The Nazi organization in Estonia was directed by Oskar Lutz and baron Wrangel, the president of German community. On 25th of September 1939 E. Kroeger visited Hitler in his staff in Poland. E. Kroeger informed Hitler about the political situation in Latvia and

asked him to rescue the Baltic Germans. During the secret negotiations between Hitler and Stalin the question of Germans in the Baltic states was discussed too. On the 2nd of October the leaders of Baltic Nazi organizations were informed about Hitler's decision to transfer German minority from Estonia and Latvia to Germany. On the 6th of October Hitler officially proclaimed about the repatriation from the Baltic states. The „Rigasche Rundschau“ published the proclamation of E. Kroeger about the preparation for the repatriation. In three weeks the Germans abdicated previous citizenship, transferred their personal property to special German institutions and with small luggage left the country.

In autumn of 1939 Nazi organization *Kulturverband* in Lithuania also started preparation for German repatriation. But the negotiations with Lithuanian authorities did not start. After secret agreements between Hitler and Stalin, Lithuania should be handed to the Soviets. The German and Soviet negotiations started in 1940 after the Soviets occupied Lithuania. Although Hitler did not proclaimed the German repatriation from Lithuania, practically the German minority was prepared for it. Berlin ordered *Kulturverband* to give real figures about German minority in Lithuania. The leaders of *Kulturverband* R. Kosmann, K. Cerpinski, O. Reichard, von der Ropp and E. Klug controlled the community, spread the information about repatriation and followed the instructions from Berlin. The leaders of *Kulturverband* were told about the place where the German minority from Lithuania would be settled down. In comparison with repatriation from Latvia and Estonia, Lithuanian German minority experienced hardship and suffered losses because the preparation continued about two years (Since October 1939 till the March of 1941).

Nazi organizations in the Baltic states fulfilled the instructions of German SS and other institutions: made registration of Germans and their property, gave new documents for the repatriates, spread the information. Nazi organizations in the Baltic states helped German institutions to execute the repatriation in a short time.

Iteikta 2006 08 08

Priimta spaudai 2006 12 07